

Buza János

AZ „ÁRFORRADALOM” NYOMÁBAN

Bármennyire közhelynek is tűnik, előre kell bocsátani, hogy a történetírás évezredes, illetve egyes részterületeinek évszázados útját is a tájékozódást segítő — esetenként sziklaszilárdnak tűnő — jelzőkövek szegélyezik. Így a pénzgazdálkodás szintjére jutott emberiség életét megkeserítő drágaságon belül, ritkábban a drágulási hullámok sorában megkülönböztetett helyet foglal el az a 16–17. századi — kétségtelenül hosszan tartó, természetesen nem egyenletes mozgású — áremelkedési folyamat, amelyik *árforradalom* néven kapott helyet a historiográfiában. Az *árforradalom* fogalma, illetve története a szűkebb szakirodalomból idővel belekerült a tudományos igényeket kielégítő, egyszersmind felsőoktatási tananyagként ugyancsak használatos gazdaság- és társadalomtörténeti¹ kézikönyvekbe; Magyarországon pedig az újabb akadémiai² kézikönyvekbe, illetve a középiskolai tankönyvekbe³ is.

Az *árforradalom* összetett jelenségének kortársi értelmezői közül elsőként szinte kötelező jelleggel *Jean Bodin* (1530 [?]-1596) nevét említi a szakiro-

¹ *F. P. Braudel – F. Spooner: Price in Europe from 1450 to 1750. The Cambridge Economic History of Europe, Vol. 4. The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Edited by E. E. Rich and C. H. Wilson. Cambridge 1967. 374–486. *F. C. Spooner: The Economy of Europe 1559–1609. The New Cambridge Modern History. Vol. III. The Counter-Reformation and Price Revolution.* Edited by R. B. Wernham. Cambridge 1968. 14–43. Carlo M. Cipolla (ed.) *The Fontana Economic History of Europe, London 1974.*, ill. Carlo M. Cipolla und Knut Borchardt: *Europäische Wirtschaftsgeschichte. Sechzehntes und siebzehntes Jahrhundert.* Stuttgart – New York, 1979; ezen belül *Aldo de Maddalena, Domenico Sella*, illetve *Kristof Glamann* által írott részek, 171, 227, 273–274. Megjegyzendő, hogy az ármozgásokkal — okaikkal és következményeikkel — a kötet itt nem említett szerzői ugyancsak foglalkoztak, ha az *árforradalom* szót nem is írták le. *Hermann Kellenbenz: Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1350–1650.* in: *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts.* Hrsg. Hermann Kellenbenz. in: *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, hrsg. von Hermann Kellenbenz. Bd. 3, Stuttgart, 1986. Az árakról, illetve az árforradalomról összefoglalóan 351–355. Az árforradalomra minden szerkezeti egység — birodalmi, illetve országos rész — szerzője kitért, tehát valójában S. 351–355 et passim. *P. H. H. Vries: A „hosszú XVI. század.”* in: H. A. Diederiks et al. *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet.* Budapest, 1995. 111–116.

² *Katona András: Kora újkor (1492–1789)*, in: *Világtörténet.* Főszerk.: Salamon Konrád. Budapest, 2006. 573, illetve *Pálffy Géza: Magyarország két világbirodalom határán (1526–1711)*, in: *Magyarország története.* Főszerk.: Romsics Ignác. Budapest, 2007. 437–439.

³ Néhány — értékelés és rangsor nélküli — példa a megnövekedett kínálatból: *Száray Miklós*, illetve *Walter Mária* 10. évfolyamok számára írt és számos kiadást megért tankönyvei, valamint egy szerzői munkaközösség — *Herber Attila, Martos Ida, Moss László, Tisza László* — által jegyzett tananyag: „Történelem 4. 1500-tól 1789-ig.”

dalom. A jeles francia jogtudós vitairatában a drágulás⁴ okait keresve jutott arra a következtetésre, hogy elsősorban a tengerentúlról behozott nagy mennyiségű nemesfém⁵ idézte elő az árak tartós emelkedését.

A fogalom, az *árforradalom* — 'Preisrevolution' — atyjának pedig többnyire Georg Wiebe (1867–1915) német gazdaságtörténészt⁶ nevezte ki a szakirodalom, ha a szakkifejezés eredete, keletkezési ideje említést nyert. Wiebe, az 1895-ben csupán 28 éves⁷ szerző, kétségtelenül kiemelkedő értekezéssel⁸ írta be a nevével a történettudományba. Gyakran említett művének kortörténeti-historiográfiai bevezetőjéből⁹ azonban félreérthetetlenül kiviláglik, hogy akkor, amikor Wiebe színre¹⁰ lépett, az *árforradalom* fogalma már nem számított újdonságnak a német, illetve a német nyelvű közgazdasági irodalomban.

Ismereteink jelen szintjén bőséges nyoma van annak, hogy Wilhelm Roscher (1817–1894) — a nemzetgazdaságtan német történeti iskolájának megalapítója¹¹

⁴ La response de *Maistre Jean Bodin* advocat en la cour aux paradoxes de Monsieur de Malestroit, touchant l'encherissement de toutes choses, & le moyen d'y remedier. Paris, 1568. Kritikai kiadása: La vie chère au XVIe siècle. La response de Jean Bodin à M. de Malestroit, 1568. Nouvelle édition publiée avec une introduction et des notes par H. Hauser. Paris, 1932.

⁵ „Die Erste unnd fast einzige [Ursache], welche niemand vor diesem berührt hat, ist der Überfluß unnd die Menge deß Golds unnd Silbers, dessen heut zu Tage in diesem Königreich mehr ist, alß in 400. Jahren gewesen.” Az idézet Bodin munkájának csaknem feledésbe merült német nyelvű kiadásából származik: Discurs Deß Berümbten Politici Johannis Bodini, ... Von den Ursachen der Thewrung, ... Hamburg, 1625. S. 11. (A *Herzog August Bibliothek* – Wolfenbüttel 2 példányát is őrzi, használatukért ez alkalommal is köszönetet mondok.) E német nyelvű régi nyomtatványra korábban is hivatkoztam, vö. *Buza János*: Jean Bodin a drágaság okairól és a magyar aranyforintról, in: Jubileumi tanulmánykötet Nagy Aladár professzor 70. születésnapjára. Szerk.: Dr. Kocziszky György – Bihari Ágnes. Miskolc, 2011. 54–72. Bodin priotitása már jó ideje nem áll, Noël de Fail 1548-ban, Martin de Aspilueta Navaró 1559-ben írt az amerikai nemesfémek behozatalának árfelhajtó szerepéről. *Hermann Kellenbenz*: Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1350–1650. in: Handbuch ... mint fentebb ... 1986. 37.

⁶ „**Preisrevolution**. Der Begriff Preisrevolution wurde 1895 von Georg Wiebe für eine Inflation geprägt, die in ganz Europa während des 16. Jhs. zu beobachten war.” Von Aktie bis Zoll. Ein historisches Lexikon des Geldes. Hrsgg. von Michael North. München, 1995. 313., illetve a PRICE REVOLUTION szócikk irodalomjegyzékében Wiebe neve és művének címe után olvasható: „First to speak of a Price Revolution, and to establish its international dimensions.” in: The Oxford Encyclopedia of Economic History. Ed.: Joel Mokyr. Oxford University Press 2003. Volume 4. p. 256.; továbbá interneten: „Der Begriff Preisrevolution ... Geprägt wurde der Begriff von dem Wirtschaftshistoriker Georg Wiebe in seinem 1895 erschienen Werk *Zur Geschichte der Preisrevolution* ... usw. <http://de.wikipedia.org/wiki/preisrevolution>, Letöltés ideje: 10. 07. 2013.

⁷ „Geboren am 27. Januar 1867 zu Mohrunen in Ostpreußen, wurde ich, Georg Wiebe, Sohn des Kaufmanns Leonhard Wiebe und seiner Gattin Marie, geb. Düchmann, im evangelischen Glauben mennonitischer Konfession erzogen.” *Georg Wiebe*: Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Abhandlung zur Erlangung der Doktorwürde der hohen Philosophischen Fakultät Leipzig vorgelegt von *Georg Wiebe*. Leipzig, 1894. [7–57. oldala azonos a következő évben megjelent monográfia 3–53. oldalával; továbbiakban *Wiebe*: Doktorwürde]

⁸ *Dr. Georg Wiebe*: Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts. (Staats- und sozialwissenschaftliche Beiträge, herausgegeben von A. v. Miaskowski, 2. Band, 2 Heft.) IX und 419 SS. 8°. Leipzig, Duncker u. Humblot, 1895.

⁹ „Geschichte und gegenwärtiger Stand der Forschung.” *Wiebe*: i. m. 183–194.

¹⁰ Tehát 1894-ben! *Wiebe*: Doktorwürde, mint fentebb.

¹¹ *Kautz Gyula*: Roscher Vilmos és a történelmi módszer a közgazdaságtudományban. Budapest, 1896. 8–17.

és kiemelkedő elméleti közgazdásza¹² — lehetett az *árforradalom* fogalmának legkorábbi és — alpművének számos kiadását tekintve — a legeredményesebb terjesztője.

Roscher kézikönyvnek szánt, és azzá is vált alpművének első kiadásában¹³ már 1854-ben többször is helyet kapott az *árforradalom*, az — az idővel széles körben elterjedt — fogalom, amelyik Roscher művében (némi leegyszerűsítéssel) eleinte a drágulás megfelelőjeként értelmezhető. Kizárólagossá azonban nem tette Roscher az *árforradalom* fogalmát, mert az *áremelkedés*, az *árváltozás*, az *árak folyamatosan fokozódó drágulása*, a *termékarak emelkedése* ugyancsak előfordul kézikönyvében. Fokozott figyelmet érdemel viszont az, hogy Roscher jelzett szóként is írt az *árforradalomról*, sőt a „*valóságos árforradalom*” esetében éppen a kora újkori *árforradalom*¹⁴ vált kiemeltté. Nem lehet megfedkezni arról sem, hogy Roscher az ókorban¹⁵ több *árforradalmat* tételezett fel, művének magyar fordításába így kerültek bele az „*ókori árforradalmakról*” szóló sorok. Időnként természettudományos képzettársításokkal is élt, egy-egy alkalommal a „*nagy árrengés*” okairól, illetve az „*árforradalom teljes örvényéről*” írt, amelyik a mediterrán térséget követően Angliában¹⁶ csak a 16. század közepe után vette kezdetét.

Mivel a kortársak többsége az áremelkedések okát a kibányászott ércek, majd a kinyert nemesfémek mennyiségének növekedésében, következképpen értéküknek a csökkenésében látta, Roscher logikai úton a *fordított árforradalom* lehetőségét is felvetette. Véleménye szerint a nemesfémek értékének növekedése az árforradalom irányának¹⁷ megváltozásához vezetne, amelyik a gazdaságra nézve még kedvezőtlenebb következményekkel járna; bár az utóbbiakat — miként arra utalásokat tett — az állami beavatkozás eszközeivel mérsékelni lehetne.

A valóságos árforradalmat, illetve a nagy árrengést követően Roscher a *nagy árforradalom* fogalmát akkor vezette be, amikor formailag tanulmányt,

¹² Roscher munkásságának jelentősége fokozatosan elhalványult a 20. század folyamán. Az agyonhallgatás okairól l. *Erich W. Streissler*: Wilhelm Roscher als führender Wirtschaftstheoretiker. [Kommentar zur Faksimile-Ausgabe von] *Wilhelm Roscher*: Ansichten der Volkswirtschaft aus dem geschichtlichen Standpunkt (1861). Vademecum zu einem Klassiker der historischen Schule. Wirtschaft und Finanzen, Düsseldorf, 1994. 41–52.

¹³ *Wilhelm Roscher*: System der Volkswirtschaft. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende. Stuttgart und Tübingen, 1854. *Roscher* műve magyarul: *Roscher Vilmos* (sic!) „A nemzetgazdaságtan rendszere” címen *Dr. Kiss János* szakszerű fordításában jelent meg először. Pest, 1872. [Angol nyelvű változatára l.: *Principles of Political Economy by William Roscher*. From the Thirteenth /1877/ German Edition. Translated by John J. Lalor, A.M. New York, 1878. – The Project of Gutenberg EBook /January 4, 2009. Ebook #27698/.]

¹⁴ „Wir begegnen im Anfange der neueren Zeit einer förmlichen *Preisrevolution*.” *Roscher*: System ... 243.

¹⁵ *Roscher*: System ... 238, illetve *Roscher*: A nemzetgazdaságtan ... 254.

¹⁶ „... große Erschütterung ...”, illetve „... Strudel der Preisrevolution ...” *Roscher*: System ... 243.

¹⁷ Eine starke *Wertheurung der edlen Metalle* müßte natürlich eine *Preisrevolution* in umgekehrter Richtung, wie die eben geschilderte, hervorbringen, die aber für die Volkswirtschaft noch viel schädlicher wäre. ... Andererseits läßt sich diese umgekehrte *Preisrevolution* viel eher durch Staatsmaßregeln mildern; wie z.B. durch Steuernachlässe, Ausgabe von Papiergeld etc.” *Roscher*: i. m. 256.

terjedelmét tekintve azonban inkább kismonográfiát¹⁸ írt az angol közgazdaságtan történetéről. Szigetországi szakmai elődeinek munkássága szinte csodálattal töltötte el, nyoma sincs azonban annak, hogy az árforradalom fogalmát az angol szakirodalomból vette volna át. Számos példát hozott viszont arra, hogy miben látták a kortársak a drágaság okait; velük szemben megismételte, hogy Bodin ismerte fel helyesen a *nagy árrendezés* valódi kiváltóját, s a két alkalommal is említett *nagy árforradalom* kapcsán újfent arra az álláspontra helyezkedett, hogy az árak emelkedése nem egyidejűleg¹⁹ következett be az egyes országokban.

Az angol közgazdasági irodalom tanulmányozása után bevezetett *nagy árforradalom* átvétele és terjedése hamarosan bekövetkezett. Roscher — nemzetközi szinten is rangos tudóssá²⁰ vált — magyar tanítványa, *Kautz Gyula* (1829–1909) 1858–1860-ban, Bécsben kiadott kiemelkedően színvonalas és „ropant tényismeretű”²¹ elmélettörténeti munkájának szövegében — nyilván nem véletlenül — Bodin kapcsán²² és egyik jegyzetében²³ szintén élt a „*nagy árforradalom*” jelzős²⁴ szerkezettel.

Ugyancsak 1860-ban — az akkor doktoráló — *Gustav Schmoller* (1838–1917) könyvméretű értekezésében — éppen a tudósok véleménykülönbségei miatt — nem tartotta²⁵ feladatának a „*nagy árforradalom*” valódi okainak vizsgálatát, az azonban erősen foglalkoztatta, hogy a reformáció korának

¹⁸ *Wilhelm Roscher: Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre, nebst Nachträgen. Abhandlungen der Philologisch-historischen Classe der Königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften 2* (1855) [Leipzig, 1857.] S. 1–146.

¹⁹ „... über die Ursachen der Preisrevolution ...”, illetve „... den wahren Grund der grossen Preiserschütterung ...”, valamint „... dass die grosse Preisrevolution verschieden Länder zu sehr verschiedener Zeit ergriffen hat.” – és végül „Als nun später die grosse Preisrevolution ...” Az idézett részek sorrendjében: *Roscher: i. m. 21., 14., 18.*

²⁰ *Kautz Gyula* (Győr, 1829 – Budapest, 1909) szakmai tevékenységének méltatására l. *Földes Béla: Kautz Gyula emlékezete* [Emlékbeszéd a MTA nagygyűlésén, 1911. ápr. 30.] *Budapesti Szemle*, 146 (1911) 321–372., továbbá *Mátyás Antal: A magyar közgazdaságtan oktatásának felzárkózása a nemzetközi színvonalhoz Kautz Gyula és Földes Béla munkássága nyomán.* in: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára.* Szerk.: Buza János. Budapest, 2001. 303–317., illetve újabban és minden korábbinál gazdagabb dokumentációval *Bekker Zsuzsa: Kautz Gyula, az eszmetörténet-író – hazai és külföldi recepció.* in: *Kautz Gyula: A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése.* Budapest, 2004. 583–606.

²¹ *Kautz* „Nem elégedett meg az egyes közgazdasági elméletek bemutatásával, hanem roppant tényismeretére támaszkodva nyomon követte kialakulásuk menetét, sőt foglalkozott létrejöttük társadalmi feltételeivel is.” *Szabad György: Az abszolutizmus kora 1849–1867.* in: *Magyarország története 1849–1918.* Hanák Péter, Erényi Tibor (Szabad György közreműködésével) Budapest, 1972. 79.

²² *Dr. Julius Kautz: Die geschichtliche Entwicklung der National-Oekonomie und ihrer Literatur.* Wien, 1860. 270.

²³ uo. 277.

²⁴ *Kautz* magyarra fordított munkájának szövegében a jelző nélküli *árforradalom*, a jegyzetben viszont az eredetivel egyező *nagy árforradalom* szerepel; ez az eltérés mit sem von le a fordítói garda — Bródy András, Frenkel Gergely, Hild Márta, Horváth László — teljesítményének kiválóságából. *Kautz Gy.: A nemzetgazdaságtan i. m. 210, 214.*

²⁵ „Die wahren Ursachen der grossen Preisrevolution näher zu kommen, gehört nicht in unsere Aufgabe; wie wenig man sie nicht erkannte, erhellt schon daraus, das bis in die neuere Zeit die Gelehrten darüber verschiedener Ansicht waren.” *Gustav Schmoller: Zur Geschichte der national-ökonomischen Ansichten in Deutschland während der Reformations-Periode.* *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* (Tübingen) 16 (1860) 461–716, az idézet helye: 511.

embere miként érzékelte és értelmezte a „nagy árforradalom” közepette²⁶ az árak változását.

Röviddel Schmoller után *Ervin Nasse* (1829–1890) — bonni professzor — 1863-ban megjelent tanulmányának a címében is szerepeltette az *árforradalmat*, s színvonalas írásának első mondata a „nagy árforradalom” jelzős szerkezettel²⁷ kezdődött. Az ő szóhasználatában sem vált azonban kizárólagossá az árforradalom, többször említette az *áremelkedést*, de az *általános áremelkedés*, a *drágaság* és az *általános árforradalom* is helyet kapott²⁸ benne.

Az árforradalom jelzőinek köre idővel tovább bővült, a filológus *Konrad Haebler* (1857–1946) szerint az amerikai nemesfém-áradat Spanyolországban már a 16. század első felében *teljes körű árforradalmat*²⁹ idézett elő. „S bár az egyes termékek árának emelkedése nem volt azonos mértékű, a rendi gyűlés aktáiban már 1550 előtt ismétlődően *félelmetes árforradalomról* esett³⁰ szó.” Nagy a valószínűsége annak, hogy az áttekintett forrásokban nem az árforradalom, hanem a *Haebler* által korábban említett³¹ *gyors áremelkedés*, illetve az *„áruk folyamatosan fokozódó drágulása”* kapott³² helyet; szűkebb témánk szempontjából azonban nem a vélhető helyesbítés, hanem az a kiemelendő, hogy az *árforradalom* jelzős változatai a közgazdaságból átkerültek a történeti szakirodalomba, s erre — mint az idézett példából kitűnik — *Wiebe* monográfiájának megjelenése *előtt* került sor.

Mielőtt arra a következtetésre jutnánk, hogy az árforradalom fogalma általánossá vált volna a német nyelvű közgazdaság-történeti irodalomban, amelyből azután a történészek is merítettek, feltétlenül meg kell említeni, hogy nem mindegyik neves közgazdász történetét az *árforradalom* szakkifejezés mellett.

Roscher kor- és pályatársa, *Johann Helferich* (1817–1892) habilitációs értekezése nyomán nem zárható ki annak a lehetősége, hogy az *árforradalom*, illetve az árak szinte forradalmi emelkedéséről szóló nézet már az 1840-es évek-

²⁶ *Schmoller*: i. m. 505.

²⁷ „Die große Preisrevolution, welche im westlichen Europa in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Folge der Entdeckung und Ausbeutung des amerikanischen Silberreichthums eintrat, ...” *Ervin Nasse*: Ueber eine volkswirtschaftliche Schrift aus der Zeit der Preisrevolution in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft (Tübingen) 19 (1863) 369–391.

²⁸ „Preiserhöhung; ... allgemeine Preissteigerung; ... allgemeine Preisrevolution, bzw. Theuerung.” *Nasse*: i. m. 375, 378–379, 381, 385 et passim.

²⁹ „... sicher ist aber, dass in Spanien die amerikanischen Zuflüsse ... eine vollständige Preisrevolution hervorriefen.” *Konrad Haebler*: Die wirtschaftliche Blüte Spaniens im 16. Jahrhundert und ihr Verfall. (Historische Untersuchungen, Heft 9. Hrsg. von J. Jastrow) Berlin, 1888. 160.

³⁰ Néhány termék 1519–1594 közötti árváltozása nyomán írta: „Wenn auch nicht in gleicher Weise durch Ziffern, wird doch die ungeheure Preisrevolution schon vor 1550 in den Cortes-Akten wiederholt zur Sprache gebracht.” *Haebler*: i. m. 161–162.

³¹ „Die rapide Preissteigerung, ...” *Haebler*: i. m. 15. Megjegyzendő, hogy az *árforradalom* többszöri említése ellenére *Haebler* nem vette fel a *Preisrevolution*’ szóösszetételt könyvének tárgymutatójába.

³² „... immer steigende Warentheuerung ...” Ranke nyomán írta *Roscher*: System ... 245; illetve a „... folyvást növekedő »áru drágaság« ...” Kiss János fordítása, in: *Roscher*: A nemzetgazdaságtan ... 260.

ben felbukkanhatott. *Helferich* a nemesfémek értékének hullámzásáról írott és 1843-ban kiadott művében³³ gyakran említette a nagy árváltozásokat, példákat hozott a drágaságra és az áruk emelkedésére, de kételyt támasztóan fogalmazott a tekintetben, hogy az amerikai pénzbehozatal a 16. század elején forradalmat idézett volna elő³⁴ az áruk körében.

Másfél évtizeddel később *Helferich* — immár göttingeni professzorként — tette közzé az 1456–1628 közötti württembergi gabona- és borárakat. *Roscher* révén ekkor már mind az *árforradalom*, mind a '*nagy árforradalom*' fogalma ismertté vált, *Helferich* azonban sem a tanulmányának címében, sem a szövegében³⁵ *nem élt az árforradalom* használatának lehetőségével, noha többször is hangsúlyozta a pénz értékének csökkenését, illetve a nemesfémek értékvesztését. Az angol és a francia ártörténeti kutatások eredményei, illetve az általa fellett és közzétett ártörténeti feljegyzések nyomán olyan alapvető kérdéseket fogalmazott meg, amelyek az árforradalommal kapcsolatos későbbi kutatások során is elengedhetetlenül fontosaknak bizonyultak. Valóban emelkedett az arany ára a középkorban, illetve a középkor végén? A 16. század folyamán mikortól figyelhető meg a pénzértékek csökkenése? Meddig tartott e csökkenés? Bizonyíthatóan milyen mértékű volt e csökkenés?³⁶ Terjedelmi okokból végkövetkeztetésének csupán kis részlete álljon itt: „A nemesfémek értékének 16. századi csökkenése csekélyebb volt annál, amennyit általában feltételeznek. Kevesebb a 150% felettinél. Ennek valamivel több, mint kétharmada az 1560–1600 közötti, a maradék pedig az 1510–1560 közötti szakaszra esik.”³⁷ A nemesfémek értékének a vélnél szerényebb csökkenéséből értelemszerűen mérsékeltébb áremelkedésre lehet következtetni, s ez utóbbi egyik oka lehetett annak, hogy *Helferich* nem vette át az árforradalom fogalmát.

Schmoller, mint fentebb láttuk, a „nagy árforradalom” kapcsán már 1860-ban — nevesítés nélkül — utalt a fogalom használata és értelmezése körüli véleménykülönbségekre, s egy évtizeddel később egyértelműen *Helferich* álláspontját tette magáévá. Az ártörténeti szempontból hasznosítható forráskiadványok, valamint az összefoglaló művek és a rendkívül gazdag helytörténeti irodalom áttekintése nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a pénzérték-csökkenés³⁸ terén *Helferich* eredménye a mérvadó. Nem az pénzértékek csökkenését és az áruk emelkedé-

³³ *Dr. J[ohan] Helferich: Von den periodischen Schwankungen im Werth der edelen Metalle von der Entdeckung Amerikas bis zum Jahre 1830. Eine historisch-ökonomische Monographie. Nürnberg, 1843. [Reprint 2010.]*

³⁴ „Hierzu kommt aber ein weiteres Bedenken gegen die Behauptung, daß die amerikanische Geldeinfuhr damals die „Revolution in den Preisen hervorgerufen habe.” *Helferich: i. m. 67.* – Kiemelés tőlem B. J.

³⁵ *[Johan] Helferich: Württembergische Getreide- und Weinpreise von 1456–1628, ein Beitrag zur Geschichte der Geldentwertung nach der Entdeckung von Amerika. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft (Tübingen) 14 (1858) 471–502.*

³⁶ *Helferich: Württembergische ... 489.*

³⁷ „Die im sechzehnten Jahrhundert eingetretene Entwertung der Edelmetalle ist geringer, als man sie gewöhnlich annimmt. Sie beträgt wenig über 150%. Davon kommt etwas mehr als zwei Drittel auf die Periode von 1560–1600 und das Übrige auf die Periode von 1510–1560.” uo. 502.

³⁸ *Gustav Schmoller: Die historische Entwicklung des Fleischkonsums, sowie der Vieh- und Fleischpreise in Deutschland. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 27 (1871) 318–319.*

sét vont a kétségbe, hanem — aranyértéken számítva — a 16. századi pénzértékek csökkenésének a mértékét³⁹ tartotta szerényebbnek. Terjedelmes és rendkívül gazdagon dokumentált tanulmányába már nem került bele az árforradalom, viszont többször említette a pénzértékek módosulását, illetve az árváltozások kapcsán áremelkedésekről és az áruk drágulásáról⁴⁰ írt. A 16. század végéhez érve a magas húsárak tényét nem vont kétségbe, annyira nem, hogy az áremelkedésnek tudta be a húsfogyasztás⁴¹ csökkenését. A tengerentúlról beáramló nemesfém, főként az ezüst árfelhajtó szerepében sem kételkedett, de a demográfiai tényezőnek, a népesség számbeli növekedésének⁴² nagyobb jelentőséget tulajdonított.

Az árforradalom és a rá vonatkoztatott jelzők kapcsán vissza kell térni *Roscher* munkásságához, pontosabban nagy jelentőségű közgazdaság-elmélet-történeti⁴³ munkájára kell fordítani a figyelmet. A humanizmus korával kezdődő kötetben a gyakran említett árforradalom időköre a 16. századra korlátozódott; amelyen belül esetenként kiemelt fogalomként⁴⁴ jelent meg az árforradalom. *Georgius Agricola* metallurgiai tudását hosszan tárgyalta és nagyra értékelte, de bírálatként jegyezte meg, hogy a nemesfémeknek a „*nagy világtörténelmi árforradalomban*” betöltött szerepéről⁴⁵ szinte sejtelve sem lehetett. Az *árforradalom* fogalmát már nemcsak a tengerentúlról behozott nemesfémek, hanem a bankügy révén is összekapcsolta Bodin⁴⁶ nevével. Bár a neves francia előd kritikátlan dicséretével⁴⁷ nem vádolható, kétségtelen, hogy az árforradalom kapcsán felvonultatott 16. századi kiemelkedő, illetve rangos személyiségek — mint láttuk Agricola, illetve Luther, Sebastian Frank, Melchior von Ossa⁴⁸ — nézeteinek értékelése során *Roscher* számára az úttörőnek tekintett Bodin álláspontja volt a mérce.

³⁹ „... dann dürfen wir nicht von einer so grossen Geldwertsänderung im 16. Jahrhundert sprechen.” uo. 320.

⁴⁰ „...Geldwertsänderung, ... Geldwertsveränderung, ... Preissteigerung, ... Waarenvertheuerung ...” uo. 320., 328., 336–337., et passim.

⁴¹ uo. 362.

⁴² uo. 328.

⁴³ *Wilhelm Roscher: Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland*. München, 1874. [Továbbiakban: *Roscher: Geschichte*]

⁴⁴ *Roscher: i. m.* 94, 143.

⁴⁵ „Sehr ausführlich erörtert Agricola woran der Werth der Metalle abhänge. ... Höchst merkwürdig ist es, wie Agricola diese Sätze mit Beispielen vom Zinn- und Eisenmarkte seiner Nachbarländer belegt, aber keine Ahnung zu haben scheint, daß ähnliche Gründe die große welt-historische Preisrevolution der edlen Metalle im 16. Jahrhundert ...” *Roscher: i. m.* 51–52.

⁴⁶ „Außerdem hat Bodnius noch zwei große Verdienste. Er ist der Früheste, welcher die *Preisrevolution* des 16. Jahrhunderts auf ihren Hauptgrund, das vermehrte Angebot der edlen Metalle im Verbindung mit dem gesteigerten Bankwesen, zurückzuführen wußte.” *Roscher: i. m.* 143.

⁴⁷ „Nicht ohne Irrthümer, so daß er z. B. dem Luxusgebrauche von Gold und Silber den Einfluß zuschreibt, die Waarentheuerung zu steigern. Im Ganzen jedoch hat er in dieser Cardinalfrage der Volkswirtschaftslehre nicht allein Bahn gebrochen, sondern zugleich eine Menge secundärer Ursachen der Preisrevolution viel besser gewürdigt, als man es selbst im 18. Jahrhundert zu thun pflegte.” *Roscher: uo.*

⁴⁸ *Roscher: i. m.* 52., 61., 94–95., 120., 139., 143. et passim.

Roscher nagyszabású elméletörténeti monográfiája, illetve korábban az angol közgazdaságtan történetéről⁴⁹ írt könyvméretű tanulmánya, még inkább azonban alampívének számos kiadása⁵⁰ meghatározó szerepet töltött be az *árforradalom* fogalmának terjedésében. Mint láttuk, az *árforradalom* — mint szakkifejezés — a közgazdasági szakirodalomból átkerült egyes történeti szakmunkákba is, majd — aligha véletlenül — a köznyelvben ugyancsak polgárjogot nyert. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a „Brockhaus” lexikon 1886-ban már helyet adott az *árforradalom*⁵¹ szócikknek, amelynek egyharmada — a kora újkort érintő része — ide kívánczok: „*Árforradalomnak* nevezik az általános árszínvonal jelentős és tartós emelkedését, kiváltképpen a 16. században bekövetkezett általános áremelkedést. Ez utóbbit a kortárs író, Jean Bodin, az amerikai nemesfémek jelentős beáramlásával magyarázta. Kétségtelen az utóbbi számottevő hatása, de az *árforradalom* a korabeli világgazdaság fejlődésével is összefüggött.”

Időben tovább haladva említendő, hogy az 1893-ban kiadott „államtudományi” — mai szóhasználat szerint inkább közgazdasági — kézikönyv az ártörténeti kutatások múltjának is teret szentelt, ezen belül, a 16. századi árviszonyok ismertetése után esett szó a párizsi búzaárakról, mint a franciaországi *árforradalom* jellemző⁵² jegyeinek hordozóiról.

Az *árforradalom*, mint szakkifejezés, tehát tankönyvben, tanulmányok sorában, lexikonban és szaktudományos kézikönyvben ismert volt akkor, amikor 1894-ben Georg Wiebe doktori értekezésének, majd egy évvel később impozáns monográfiájának címében megjelent.

Az előzmények láttán joggal merül fel az a kérdés, lett-e visszhangja Wiebe művének, s ha igen, milyen fogadtatásra talált az első olyan szakkönyv, amelyeknek középpontjában a terjedő, de csak részben elfogadott *árforradalom*, a tartós áremelkedések álltak.

Az átnézett folyóiratokból a viszonylag gyorsan megalkotott és igen elismerő méltatások képe rajzolódik ki. Nem kizárt, hogy *Kazimierz Rakowski* volt az első, aki vélhetően a fogalom iránti fenntartásból „*úgynevezett árforradalom*”-ról írt, amelynek súlypontját — Wiebe nyomán — nem az árak emelkedé-

⁴⁹ Nem az *árforradalom*, hanem a tágabb értelemben vett közgazdaság-tudomány története szempontjából idézhető autentikus vélemény: „... Roscher tantörténeti főműve ... a lehető leglelkiismeretesebb kutatás eredményeként jött létre, és hosszú időre meghatározta az elméletörténet-írás standardját ... Ugyanez igaz a szerző »Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre« c. művére is.” *Bekker*: in: *Kautz*: A nemzetgazdaságtan ... 597.

⁵⁰ A „System ...” első kötetének 20. kiadásához még *Roscher* írt rövid előszót 1892 áprilisában. *Roscher*: A nemzetgazdaság ... c. többször említett műve magyarul — Kiss János fordításában — háromszor jelent meg: 1872-ben, 1895-ben és 1912-ben.

⁵¹ „**Preisrevolution** nennt man eine bedeutende, rasch von staten gehende und dauernde Veränderung des allgemeinen Niveaus der Preise, speziell im 16. Jahrhundert eingetretende allgemeine Preissteigerung. Dieselbe wurde schon von dem zeitgenössischen Schriftsteller Jean Bodin für eine Folge des starken Zuflusses von Edelmetall aus Amerika erklärt. Ohne Zweifel hat diese letztere Tatsache wesentlich mit eingewirkt, jedoch steht die Preisrevolution auch mit der ganzen damaligen Weltwirtschaft in Zusammenhang.” Brockhaus Conversations-Lexikon, Leipzig, 1886. 13. Auflage, Bd. 13. S. 259.

⁵² [Wilhelm] Lexis: Uebersicht der Preisgeschichte, in: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Hrsg. von J. Conrad – W. Lexis – L. Elster – Edg. Loening. Jena, 1893. Bd. 5. S. 256–257.

sében, hanem a korábbi árarányok igen jelentős átalakulásában, illetve a termékek munkabérek rovására történt eltolódásában⁵³ látta. Wiebe monográfiáját olyan — maradandó értékű — műnek minősítette, amelyik az árforradalom okait a világkereskedelem fellendülésével, a népesség számbeli növekedésével, végül a nemesfém-behozatal ismert következményeivel magyarázta.

A patinás *Historische Zeitschrift* a gazdaságtörténeti művek recenziói között biztosított helyet Wiebe monográfiája ismertetésének. *Karl Rathgen* a historiográfiai visszapillantást⁵⁴ követően kiemelte, Helferich 1843-ban megjelent — fentebb érintett — műve óta nem volt példa arra, hogy német nyelven behatóbban vizsgálták volna a 16. és a 17. század árainak változását. Számos árstatisztikai munkára támaszkodva Wiebe tette meg ezt, sőt nagy szorgalommal maga is gyűjtött 1467–1560 közötti adatokat Münster püspökségének számadáskönyveiből. Formai szempontból bírálta ugyan Wiebe bevezetőjét, de a tartalmi elemek, a gyűjtött és a szakirodalomból átvett táblázatos anyag, s annak használata alapján minden dicséretet megérdemlőnek tartotta a monográfiát.

Áttekintésünk jelen szintjén egyértelmű, hogy Wiebe monográfiájának legrangosabb ismertetője *Gustav Schmoller*⁵⁵ volt. Recenziója önkritikus valómással kezdődött, ugyanis arra mutatott rá, hogy a német nemzetgazdaságtan történeti iskolája meglehetősen távol tartotta magát a tulajdonképpeni ártörténet⁵⁶ művelésétől, bár Helferich jelentős könyvet írt a nemesfémek értékének változásairól, s Soetbeer, majd Lexis bizonyult e munkásság folytatójának, illetve továbbfejlesztőjének. Természetesen egyes országrészeket tekintve születek ártörténeti feldolgozások, de az angol és a francia ártörténeti kutatások eredményeivel nem értek fel. A német gazdaságtörténészek többsége inkább az intézmények történetével foglalkozott, így az ártörténeti kutatás elhanyagolttá vált. Schmoller éppen azért méltatta örömmel Wiebe könyvét, mert úgy látta, hogy a német ártörténetírás Wiebe előtanulmányai, színvonalas kritikái megközelítése és anyaggyűjtése, illetve feldolgozása révén vált egyenrangúvá az angol és a francia elődök eredményeivel. Schmoller szerint Wiebe monográfiája három — elemző-kritikai, illetve leíró, végül az ok-okozati tényezőket feltáró — részből áll. Az ok-okozati tényezők sorában a világkereskedelem, a kereskedelem szervezetének, a népesség számának, a gabonakereskedelem, a mezőgazdasági technika és a termelés, a nemesfémek előállításának és a forgalmazásának változásai, stb. kaptak helyet. Schmoller hű maradt negyed századdal korábbi önmagához, fogalmazványában nem említette meg az árforradalmat, recenzió-

⁵³ „Das Schwergewicht der sogen. Preisrevolution liegt bekanntlich nicht in den Preiserhöhungen überhaupt, sondern in einer weitgehenden Preisumwälzung, in einer Verschiebung des bis dahin geltenden gegenseitigen Verhältnisses der Waarenpreise unter sich und in ihrer Gesamtheit gegenüber den Arbeitslöhnen.” *Kazimiers Rakowski* (Berlin): *Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte* 1896. 472–477. [Mind a jelen recenzió, mind az alábbiakban hivatkozott ismertetések közlik *Wiebe* nevét, s művének címét, vö. jelen írás 8. jegyzetével. *Wiebe* könyvének terjedelme 419 oldal, *Rakowski* recenziójába sajtóhibával került a 719]

⁵⁴ *Karl Rathgen* ismertetésére l. *Historische Zeitschrift* N.F. 42 (1897) 116–118.

⁵⁵ *G. Sch.* (betűjel, minden bizonnyal = *Gustav Schmoller*) ismertetésére l. *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*. 20 (1897) 309–311.

⁵⁶ „Die historische Schule der deutschen Nationalökonomie hat sich bisher von der eigentlichen Preisgeschichte ziemlich fern gehalten.” uo. 309.

ját azonban olyan — Wiebe művéből vett — idézetekkel zárta, amelyekben a nemesfémek kitermelésének jelentős növekedése és az árforradalom, mint szakkifejezés, ugyancsak helyet kapott.

Az árforradalomról szóló Wiebe monográfia legterjedelmesebb ismertetése *Wilhelm Naudé* tollából⁵⁷ származik. Értékelő historiográfiai visszapillantásával egyidejűleg számos olyan bel- és külföldi ártörténeti kiadványra hívta fel a figyelmet, amelyeket Wiebe is hasznosíthatott volna. Naudé az európai gabonakereskedelem⁵⁸ kiváló kutatója volt, de pénztörténeti tájékozottsága ugyancsak rendkívülinek bizonyult. Több ponton bírálta, alapjában véve azonban igen kedvezően ítélte meg Wiebe munkáját, münsteri anyaggyűjtését szakmai nyereségnek tekintette; noha a megőrzött számadások forrásértéke elmaradt a piaci árjegyzéseké mögött. Naudé szerint Wiebe könyve feltétlenül elismerésre méltó, fényes bizonyítéka a szerző tudományos felkészültségének és módszertani iskolázottságának. Számos történésszel és közgazdással ellentétben, akik a korábbi kutatások nyomán közölt számadatok átvételével merész következtetéseket vontak le, Wiebe mértéktartó álláspontra helyezkedett, s a tudomány iránti alázattal remélte, hogy az árforradalom történetének feltárásához néhány maradandó elemmel járult hozzá. Naudé zárszava szakmaszeretettel megfogalmazott óhaj: az árforradalom története és okainak elemzése után Wiebe bárcsak azt tenné vizsgálat tárgyává, hogy az árforradalom milyen hatást gyakorolt Európa népeinek életére. Úgy tűnik, sem a biztató értékelés, sem a későbbi bíráló észrevételek⁵⁹ nem hatottak Georg Wiebe további tevékenységére; Dr. Wiebe a Bochumi Kereskedelmi Kamara jogtanácsosa lett, megírta az intézmény⁶⁰ fél évszázados fennállásának történetét; majd hadba vonult, és 1915 tavaszán elesett⁶¹ az I. világháborúban.

Mint láttuk, Georg Wiebe árforradalomról szóló monográfiája a megjelenést követően osztatlan sikert aratott, az ismertetések íróinak mérlegén az elismerések súlya jócskán meghaladta a bíráló észrevételekét. Közös vonása az ismertetéseknek az is, hogy egyiknek a szerzője sem tüntette ki Wiebét az árforradalom — mint fogalom — felfedezőjének, vagy ha úgy tetszik a bevezetőjének járó babérkoszorúval.

Az árforradalom fogalma Pallasz Athéné módjára aligha pattanhatott ki Georg Wiebe fejéből, miként az is hiba lenne, ha csupán Wilhelm Roscher

⁵⁷ *Wilhelm Naudé* ismertetésére I. Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik. Dritte Folge 13(1897) 769–775.

⁵⁸ Több kötetes művének első része: *Wilhelm Naudé*: Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert: als Einleitung in die Preußische Getreidehandelspolitik. Berlin, 1896. (Acta Borussica).

⁵⁹ A pénzürtékek számítása kapcsán merült fel a bírálat: *Andreas Walter*: Geldwert in der Geschichte. Berlin, 1912. 9. (Klny. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Bd 10 /1912./).

⁶⁰ Georg Wiebe: Die Handelskammer zu Bochum von 1856 bis 1906. Bochum, 1906. (Katalog der Deutschen Nationalbibliothek; [www.http://d-nb.info/gnd/1894423145](http://d-nb.info/gnd/1894423145); Letöltés ideje: 2013. XII. 04.

⁶¹ „Das erste unserer Opfer war Dr. Georg Wiebe. Syndikus der Handelskammer Bochum, der als Hauptmann der Landwehr und Ritter des Eisernen Kreuzes und anderer Tapferkeitsorden am 30. Mai 1915 in Rußland tödlich verwundet wurde.” <http://www.berliner-mennonitengemeinde.de/docs/teil1.doc> Letöltés ideje: 2013. XII. 06.

’nemzetgazdasági alaptanához’, illetve a ’Preisrevolution’ szót tudatosan kerülő Johann Helferich — gyakran és joggal emlegetett — alapművéhez csatolnánk az árforradalmat. Minden jel arra mutat, hogy az árforradalom a nemzetgazdaságtan német történeti iskolájához⁶² köthető, amelynek tagjai nemcsak az elődök⁶³ munkásságára építettek, hanem az angol, a francia és az olasz közgazdasági irodalom eredményeit is hasznosítva alkották meg tan-, illetve szakönyveiket. Történeti képzettségük, klasszikus műveltségük átlagon felülnek bizonyult, Helferich és Roscher egy időben Ranke szemináriumain vett részt. Ranke az elsők között — csúcsteljesítménynek tartott művében⁶⁴ — merített Alexander von Humboldt latin-amerikai kutatásainak eredményeiből, amelyek Mexikó és Potosi⁶⁵ térségének ezüstjére irányították a figyelmet, s a korábbiaknál élesebben világították meg az Újvilágból származó nemesfémek jelentőségét. Alexander von Humboldt egyik későbbi írásában visszatért a nemesfémek közgazdasági⁶⁶ szerepére, tanulmányából kiténik, hogy igencsak tisztában volt az árváltozásokra⁶⁷ gyakorolt hatásukkal, kiváltképpen a 16. századi szerepükkel; számos hivatkozás bizonyítja, hogy ez utóbbi munkája ösztönzőleg hatott Helferich és Roscher műveire.

Roscher nagy tisztelői⁶⁸ — August von Miaskowski és Karl Lamprecht — fordították⁶⁹ Georg Wiebe figyelmét az árforradalom tanulmányozására. A professzori ösztönzések sikereseknek bizonyultak, egy emberöltő múltán a szaktudomány mértékadó kézikönyve is megerősítette, hogy Wiebe átfogó, rendszeres tudományos munkával a 16–17. századi „nagy árforradalom” első monográfus-

⁶² Günther Schmölders: Historische Schule, in: Otmar Issing: Geschichte der Nationalökonomie. München, 1984. 111. et passim. A történeti iskolával foglalkozó, szerteágazó és eltérő mélységű szakirodalomban az sem példátlan, hogy Roscher alapművének ártörténeti alfejezete is említést nyert, Yukihiko Ikeda: A lecture notebook of Wilhelm Roscher with special reference to his published works. In: The German Historical School. Edited by Yuichi Shionoya. Routledge, London and New York 2001. 42. Más tekintetben l. Madarász Aladár: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. Közgazdasági Szemle XLIX (2002) 838–857, ezen belül 843–850.

⁶³ A nemesfémek legnagyobb árváltozását hozó 16. századra — az ’árforradalom’ szóhasználat nélkül — l. Karl Heinrich Rau: Grundsätze der Volkswirtschaftslehre (Lehrbuch der politischen Oekonomie, Bd. I.) Heidelberg, 1841⁽⁴⁾ 180–181. [A mű első kiadása 1826-ban jelent meg.]

⁶⁴ „Déli Európa” fejedelmei és népei, mert erről van szó, nézetünk szerint Ranke művei közt a legfelső polcot foglalja el.” ... „Soha senki jobban ki nem fejezte, meg nem magyarázta a két államalkotás hosszas virulásának, majd hanyatlásának okait.” Marczali Henrik: Ranke Leopold. Budapesti Szemle 85 (1896) 229. sz. 54–55.

⁶⁵ „Herr Alexander von Humboldt hat zuvörderst die eigentlichen Rechnungen von Potosi an das Licht gebracht, ...” Leopold Ranke: *Fürsten und Völker von Süd-Europa im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert. Berlin, 1837⁽²⁾. 352., 357., et passim. (Ranke A. von Humboldt Párizsban, 1811-ben megjelent munkájára hivatkozott.) [Ranke műve bővített kiadásban, kifejezőbb címen jelent meg: Die Osmanen und die spanische Monarchie im 16. und 17. Jahrhundert. Leipzig, 1877⁽⁴⁾.]

⁶⁶ Alexander von Humboldt: Ueber die Schwankungen der Goldproduktion mit Rücksicht auf staatswirtschaftliche Probleme. Deutsche Vierteljahrs-Schrift 1838. IV. Heft, 1–40.

⁶⁷ uo. 15–17.

⁶⁸ A. v. Miaskowski: Wilhelm Roscher (1817–1894). Deutsche Rundschau LXXXIV (1895) 214–238. [nekrológ].

⁶⁹ „Man kann es freudig willkommen heißen, daß nunmehr ein Schüler Miaskowski’s und Lamprecht’s, G. Wiebe, sich die für unsere Wissenschaft äußerst wünschenswerte Aufgabe gestellt hat, ...” Naudé: i. m. 770.

sává⁷⁰ vált. Természetesen az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a kézikönyv ártörténeti részének irodalomjegyzékéből az elődök neve⁷¹ sem maradt ki. Az a téves vélemény, hogy az árforradalom fogalmával Georg Wiebe ajándékozta, vagy — az ellenfelekre és a kételkedőkre gondolva — fertőzte meg a történettudományt, később s nem a német nyelvű szakirodalom nyomán alakulhatott ki.

Az árforradalom mint gazdaságtörténeti szakkifejezés, ha még nem lett volna ismert, a fordítások révén fokozatosan elterjedt, s teret kapott a gazdaságtörténeti irodalomban; a Georg Brodnitz által elindított⁷² és szerkesztett kézikönyv-sorozat szerzői már többnyire megemlézték. Ártörténeti munkák, tanulmányok, vitairatok (főként az Annales körében), a műfaji meghatározottságból következően adatgazdag monográfiák sora látott napvilágot; a Rockefeller Alapítvány támogatása újabb lökést adott a kutatásoknak, amelyekről, s az 1960-as évek első feléig terjedő folytatásról nélkülözhetetlenül fontos hazai áttekintés⁷³ jelent meg. A 20. század második felében a 16–17. századot felölelő munkákból már nem hiányozhatott az árforradalom. Georg Wiebe árforradalomról írt monográfiája esetenként dekorációs jellegű szakirodalmi adalékká vált, nem biztos, hogy fellapozták, de hivatkoztak rá; természetesen ellenpéldákat is lehet említeni, Hamilton klasszikus művétől⁷⁴ Abel világhírű munkáján⁷⁵ át a közelmúlt egyik ártörténeti kötetéig⁷⁶ bizonyítható, hogy hasznosították, illetve a valóságnak megfelelően⁷⁷ értékelik.

Ami a fogalom tartalmát illeti, a jelenlegi szaklexikonok⁷⁸ *árforradalom* szócikkei⁷⁹ megkönnyítik a tájékozódást, s igen gazdag — zömmel — angol

⁷⁰ „Preisrevolution und Geldentwertung im 16. und 17. Jahrhundert. Die große Preisrevolution der 16. und 17. Jahrh. ist durch die Arbeit von Georg Wiebe zum ersten male einer umfassenden systematischen wissenschaftlichen Behandlung unterzogen worden.” *Theodor Sommerlad* szócikke in: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Hrsgg. von Dr. Ludwig Elster (Prof. a. U. Jena), Dr. Adolf Weber (Prof. a. U. München), Dr. Friedrich Wieser (Prof. a. U. Wien). Jena, 1925⁽⁴⁾. Bd 6. S. 1046.

⁷¹ W. Roscher, J. Helfereich, G. Schmoller és E. Nasse, illetve az árforradalomhoz kapcsolható műveik címe. uo.

⁷² *Georg Brodnitz*: Englische Wirtschaftsgeschichte. Jena, 1918. (Handbuch der Wirtschaftsgeschichte).

⁷³ *Zimányi Vera*: Bibliográfiai áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról. Világtörténet 4 (1964) 54–67.

⁷⁴ *Earl J. Hamilton*: American Treasure and The Price Revolution in Spain 1501–1650. Harvard University Press, 1934.

⁷⁵ *Wilhelm Abel*: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter. Hamburg und Berlin, 1978⁽³⁾.

⁷⁶ *Rainer Metz*: Geld, Währung und Preisentwicklung. Der Niederrheinraum im Europäischen Vergleich 1350–1800. Schriftenreihe des Instituts für bankhistorische Forschung e. V. Bd. 14. Frankfurt a. M. 1990.

⁷⁷ „The first modern, systematic study of the price revolution was written by Georg Wiebe: Zur Geschichte der Preisrevolution des 16. und 17. Jahrhunderts (Leipzig: Duncker & Humblot, 1895).” *Martha White Paas*: The Kipper und Wipper Inflation 1619–23. An Economic History with Contemporary German Broadsheets. New Haven and London, 2013. 1.

⁷⁸ *John Munro*: Price Revolution, in: The New Palgrave Dictionary of Economics, Second Edition. Edited by Steven N. Durlauf and Lawrence E. Blume. New York, 2008. Vol. 6. p. 631–634.

⁷⁹ *N. J. Mayhew*: Price Revolution, in: The Oxford Encyclopedia ... mint fentebb, p. 253–256.

nyelvű szakirodalmat vonultatnak fel; az interneten pedig kifejezetten bőséges tantárgyi kínálat⁸⁰ érhető el.

Magyarországi kitekintés

Wilhelm Roscher fentiekben többször idézett munkájának hazai fordítása nyomán 1872-től bizonyíthatóan ismert a magyar nyelvben is az árforradalom fogalma, Kiss János a főnév jelzős szerkezetű változatait ugyancsak biztos kézzel fordította. Kautz Gyula — mint fentebb láttuk — német nyelvű elmélet-történeti művében már 1860-ban átvette a 'Preisrevolution' szakkifejezést, idővel pedig magyarul is élt vele kevésbé ismert munkájában. Kortársaihoz hasonlóan Kautzot is foglalkoztatta „... a nemes érczek értékváltozása s a pénzértékrendszer megállapításának kérdése...”⁸¹ Roscher nyomán nemcsak az „ókori árforradalmakat” említette, hanem kellő súllyal tért rá a 16. századira is: Latin-Amerika bányáinak „... kiaknázása által oly nagy tömegét az aranynek és ezüstnek hozták napfényre, hogy ... az egész polgárosult világot átkaroló valóságos” érték- és árforradalom⁸² következett be, mely az összes közgazdasági és forgalmi életet alapjaiban megingatta.” Kautz a 19. század közgazdasági és a rokontudományok irodalmának⁸³ ismeretében, illetve a bontakozó hazai közgazdasági⁸⁴ és statisztikai, illetve gazdaságtörténeti⁸⁵ irodalom nyomán tételezte fel azt, hogy a terjedő árforradalom Magyarország gazdaságában⁸⁶ ugyancsak éreztette hatását.

⁸⁰ „Economics 301Y1 ... The Era of the European 'Price Revolution', ca. 1520–1640: Inflation and Economic Growth. The Hamilton Thesis on 'Profit Inflation'. Prof. John H. Munro, Department of Economics, University of Toronto, Updated: 28 December 2011. <http://economics.utoronto.ca/munro5/> Letöltés ideje: 2013. 12. 12.

⁸¹ Kautz Gyula: A nemes érczek az emberiség történetében. Akadémiai értekezés. Budapest, 1877. 1.

⁸² Uo. 19. – Kautz értekezésében *valóságos* helyett 'formaszerű' *árforradalom* olvasható. Mivel a 'förmliche Preisrevolution' Roscher művének magyar fordításában is a *valóságos* jelző szerepel, illetve az angol fordításában „real Price Revolution”-ként olvasható, indokoltnak tartottam a módosítást; kiemelés nincs az eredetiben.

⁸³ Az angol, a francia és a német közgazdasági irodalom mellett Humboldt fentebb említett, 1811-ben megjelent „epochális dolgozatát” is többször említette. uo. 19. Jelen esetben a „dolgozat” szó erősen megtévesztő, ui. az „État des mines de la Nouvelle-Espagne” nem tanulmány, hanem könyvrészlet: *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle-Espagne* par. *Al. de Humboldt*. Tome troisième. Paris, 1811. [ezen belül a IV. könyv XI. fejezete: 192–419.]

⁸⁴ Kautz „Kőrösi – Weisz: Adalékok az árak történetéhez 84–91. l.” utalással hivatkozott Weisz Béla: Adalékok Magyarország árstatisztikájához 1200-tól egész 1800-ig. Függetlenül az „Adalékok az árak történetéhez” írta Kőrösi József. Pestvárosi statisztikai évkönyv 1(1873). [Különnyomat is készült belőle. A szintén Roscher tanítvány Weisz később Földes Béla néven publikált és lett neves közgazdász professzor; számos ártörténeti munka szerzőjeként is ismert.]

⁸⁵ A „Horváth: Ipartörténete 148. l.” Kautz utalására l: Horváth Mihály: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840.

⁸⁶ „Sőt, hogy hazánk sem maradt érintetlenül, bizonyítják e korabeli országgyűléseink erre célzó nyilatkozatai (például az 1545-kinek a bányászatra vonatkozó fölterjesztésében egyenesen kiemeltetik, hogy mindennek az ára fölment az országban), a XVII. század elejére nézve több rendbeli egykorú krónikaszerű följegyzések, melyekben a javak elviselhetetlen súlyú áremelkedéséről tétetik említés; nemkülönben iparunk és kereskedelmünk történetének ez időbeli számos mozzanatai, melyek határozott pénzértékrosszabbodást jeleznek.” uo. 42.

Az ártörténet kutatását nemcsak a közgazdászok, hanem a gazdaságtörténészek is fontosnak tartották, például Salamon Ferenc szinte költői kérdést feltevé a pénztörténettel együtt hangsúlyozta az ártörténet feltárásának szükségességét: „Az oly mindennapi localis kérdések, minők egy-egy városban a piaci árak, s a legfontosabb nemzetgazdasági kérdések eldöntése, lehetetlen a pénzérték ismerete nélkül. S lehet-e szó addig alapos hazai történetről, míg nemzeti gazdaságunk története nem képezi annak igen kiváló fejezeteit.”⁸⁷

Mivel a nemzetgazdasági szempontok szerény szerepet kaptak a hazai történetírásban, nem meglepő, hogy az árforradalom nem talált visszhangra sem Roscher, sem Kautz írásai nyomán. Wiebe monográfiájának a híre⁸⁸ pedig vélhetően nem jutott el a szerzőhöz és a szerkesztőkhöz akkor, amikor Acsády Ignác megírta az „Ártörténet” szócikket az igen hasznos közgazdasági ismeretár⁸⁹ számára. Az árforradalom közgazdasági indíttatású fogalma a 19. században még a hazai nemzetgazdaságtan sajátja maradt, s e ponton némi iróniával Kautz Gyulától átvehető, hogy az „... *elveket és tantételeket* formulázó ...” tudományagnak nem sikerült „... a gazdaságtörténet eseményeit és kapcsolatait földgöröngvizűségük köréből az *eszmeiség* tisztább atmosphaerájába...”⁹⁰ emelni.

Az árforradalom szócikk a „Révai Nagy Lexikona” 1911-ben megjelent kötetében helyet kapott ugyan, de nem a 16. századi áremelkedések kapcsán, hanem feltehetően az ún. drágaság⁹¹ okán, amelyik az 1910-es években⁹² — már az I. világháború előtt! — foglalkoztatta a közgazdászokat. A körükben zajló pénzelméleti vitákra visszatekintve — a nagy világegést követően — „... a nemesfémek szaporodása által előidézett árforradalmak magyarázata” is⁹³ felmerült.

Hajnal István — akinek „...irodalmi tevékenysége ... forradalmi jelenség historiográfiánkban”⁹⁴ — vélhetően az 1920-as évek végén és az 1930-as évek

⁸⁷ *Salamon Ferenc*: Budapest története. Budapest, 1885. III. 88. Korábban is idéztem: *Buza János*: Historiográfiai vázlat 1867–1945 közötti ár- és bértörténetírásunkról. Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei. 26 (1977) 199.

⁸⁸ Rendszeresen megjelent közgazdasági szaklapunk a kiadás évében hírt adott Wiebe művéről, de a „Szakmunkák és forrásművek” rovatban a könyv terjedelmét nem közölték. *Közgazdasági Szemle* 19 (1895) 764. Wiebe monográfiájának eredeti példánya a Budapesti Corvinus Egyetem Könyvtárában ma is a kutatók rendelkezésére áll, a szerzeményezés ideje azonban nem állapítható meg. A kötet a Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárának átvételével került az egyetemi gyűjteménybe.

⁸⁹ *Közgazdasági Lexikon*: Közgazdasági ismeretek téra három kötetben. Szerk.: Halász Sándor - Mandelló Gyula. Budapest, 1898. I. 265.

⁹⁰ A gazdaságtörténet *földgöröng-izűsége* előtt az eredetiben „... *s ha szabad képletileg magamat kifejeznem ...*” tagmondat áll! *Kautz*: Roscher ... i. m. 21.

⁹¹ „Árforradalom akkor áll be, ha valamely cikk piaci ára a nagy forgalomban beállott és előre nem látott nagy zavarok következtében v. pedig az üzérkedésnek túlhajtása következtében hirtelen nagy emelkedést vagy esést mutat. L. Válság.”

⁹² *Hild Márta*: Heller Farkas és Navratil Ákos a pénz- és hitelélet vitatott kérdéseiről. in: *Válságos idők tegnap és ma. Pénz, gazdaság és politika a 19–21. században*. Szerkesztette Rab Virág. Pécs, 2009. 115–134.

⁹³ *Heller Farkas*: A pénzelmélet fejlődése. *Közgazdasági Szemle* XLV (1921) 219. Újabb kiadására l. *Heller Farkas*: *Etikai tudomány-e a közgazdaságtan? A bevezető tanulmányt írta és a szöveget válogatta Madarász Aladár*. Budapest, 2006. 95–113. [Az árforradalom fogalmának eredetére nem történt utalás. – B. J.]

⁹⁴ *Berlász Jenő*: A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás kialakulása. in: *Berlász Jenő*: *Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság (Válogatott tanulmányok)* Szerk.: Buza János – Meyer Dietmar. Budapest, 2010. 256.

elején fellendülő, s egyre gazdagabbá váló ártörténeti szakirodalom ismeretében alkotta meg árforradalom jelentésű, egyedülálló szóösszetételét „árrevolúció” formájában. Lábjegyzetek hiányában csupán feltételezhető az, hogy Ranke nyomán haladt, de már Hamilton monográfiájának hatása sem zárható ki: „A pénz sokasodásának kísérőjelensége az ún. árrevolúció, különösen a gabonaárak emelkedése az 1510-es évektől, a termelőmunka értékelése felmorzsolja a nemesfémek régebben szinte csodás presztizsét. A bányák fokozott mértékben s új technikával teremtik elő a szükséges fémmennyiséget, majd az amerikai ezüstművek is öntik Európába. A spanyol forgalomgazdaság, megfelelő munkaszervezet híján, nem tudja termékenyen felhasználni az amerikai ezüstmennyiséget, szinte csak átfolyt az az országon s idegen áruk formájában érkezett vissza; az északibb társadalmak azonban mohón itták be szervezetükbe.”⁹⁵

Az árforradalomról szóló első magyarországi értekezés Wittman Tibor⁹⁶ munkája. Szerzője az árforradalom és az ártörténet vizsgálatát eszköznek tekintette abból a célból, hogy a kapitalizmus születésének idején „... főleg Európa nyugati és keleti fejlődési egységeinek kapcsolatait ...” állítsa előtérbe. Mint írta: „Ezek megközelítésére is kizárólag egy felszíninek tekinthető talajon, a pénztörténet, közelebbről az »árforradalom« kérdéseinek keretében teszünk kísérletet.”⁹⁷ A nem sokkal később írt bibliográfiai áttekintés szerint Wittman könyve ártörténeti szempontból „elvi fejtegetés”,⁹⁸ amelyik — tegyük hozzá — megírása idejének ideológiai⁹⁹ elvárásait ugyancsak¹⁰⁰ tükrözte. Az árforradalom fogalmának keletkezését nem kötötte évszámhoz, de szintén a 19. század végére tette, miközben az 1920-as évek egyre gyarapodó ártörténeti irodalmának széleskörű ismeretében igencsak lebecsülte¹⁰¹ a megelőző kutatási eredményeket.

⁹⁵ *Hajnal István*: Az újkor története. Egyetemes történet négy kötetben. Szerk.: Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Kerényi Károly. Budapest, 1936. 132. (Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata. Budapest, 1988.)

⁹⁶ *Wittman Tibor*: Az »árforradalom« és a világgiazi kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566–1618). Budapest, 1957.

⁹⁷ uo. 5.

⁹⁸ *Zimányi Vera*: Bibliográfiai áttekintés i. m. 67.

⁹⁹ „Első feladatunknak azt tartjuk, hogy ismertessük a nagyobb tradíciókra visszatekintő nyugat-európai ártörténeti kutatások egyes fontosabb eredményeit, összekötve a marxi pénzülmélet idevágó megállapításainak alkalmazásával.” *Wittman*: uo. 5.

¹⁰⁰ Wittman könyve keletkezésének háttérére és legfrissebb értékelésére l. *Anderle Ádám*: Wittman Tibor a magyar történetírásban. *Aetas* 28 (2013) 1. sz. 138–139.

¹⁰¹ „Amikor a múlt század alapvető ártörténeti kutatásai, Soetbeer, Lexis, Avenel, Wiebe és mások művei a XVI–XVII. századi »árforradalom« felfedezésének mámorában egyes történeti következtetések levonását kockáztatták meg, alig jutottak túl az árak és bérek viszonyának konstatálásán. A polgári történettudomány a XX. században jutott el bizonyos strukturális összefüggések felismeréséhez.” Wittman: i. m. 16. – [Megjegyzést kíván, hogy sem *Adolf Soetbeer*, sem *Wilhelm Lexis* — a matematikusból lett közgazdász professzor — nem folytatott ártörténeti anyaggyűjtést, de az Újvilágból származó nemesfém — főként az ezüst — árfelhajtó szerepét nem vitatták. Sőt, *Lexis* az árforradalom kapcsán félreérthetetlenül utalt arra, hogy a 16. században sem a termelési, sem a közlekedési eszközök nem fejlődtek annyira, mint amennyire megnövekedett a nemesfémek mennyisége. *Wilhelm Lexis*: Allgemeine Volkswirtschaftslehre. Berlin und Leipzig. 1910. 102., 129., 242., in: Die Kultur der Gegenwart ihre Entwicklung und ihre Ziele. Hrsg. von Paul Hinneberg. Teil II. Bd. X.]

Az „árforradalom” fogalmának közismertebbé válását segítette elő Mak-kai László egyetemes történeti áttekintése, mely szerint a világkereskedelem révén az árak emelkedése a 16. század végére Oroszországot és az Oszmán Birodalmat¹⁰² is elérte. Az árforradalom hazai elemzésének lehetőségére is kitért N. Kiss István, közleményében az ártörténeti irodalom és a hazai levéltári források alapos ismeretében vetett fel fontos módszertani¹⁰³ kérdéseket.

Mint látható, az ártörténeti kutatások iránti igény az 1960-as években merült fel fokozottabban, ekkor került sor az ártörténeti irodalom külföldi bibliográfiák nyomán¹⁰⁴ történő áttekintésére. Közben az árváltozások múltjára is figyelmet fordító régebbi közgazdasági irodalom emlékei elhalványultak, s az árforradalom fogalmának bevezetése — külföldi hatásra — Georg Wiebe nevéhez¹⁰⁵ kapcsolódott. Mivel a közgazdasági elmélet-történeti irodalomban a második világháború után Kautz Gyula „... munkásságát hosszú ideig hatékony homályba borította a hallgatás,¹⁰⁶...” a tanítvány művei nyomán sem irányulhatott Roscher munkáira és a bennük rejlő árforradalom fogalmára a figyelem.

Az angol közgazdasági irodalom képviselői jelentős teret kaptak Zimányi Vera későbbi¹⁰⁷ munkájában, a nemzetgazdaságtan német történeti iskolájáról azonban nem esett szó, így továbbra is a 19. század végéhez és Wiebe nevéhez kötődött az árforradalom¹⁰⁸ fogalma. A nemzetközi kitekintés, a 20. századi — különösen a II. világháború utáni — szakirodalom köre számottevően bővült, természetesen a magyarországi ársorok ismeretében¹⁰⁹ árnyaltabbá vált az összkép, amelyek az árforradalom apályával¹¹⁰ vált teljesebbé.

A rövidre fogott magyarországi kitekintés nyomán joggal várhatja el az olvasó az árforradalmat illetően a szerző állásfoglalását. A pro és kontra vélemények jelentős részének ismeretében megtettem ezt több kiadást megért társ-

¹⁰² *Makkai László*: Középkor. In: A kultúra világa. Az emberiség története. Budapest, 1963. 318–320.

¹⁰³ „Az árforradalom magyarországi hatásának kérdését, jelenlegi ismereteink mellett, csak mint a megoldásra váró feladatok egyikét lehet felvetnünk.” *N. Kiss István*: Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550–1650 között. *Történelmi Szemle* 6 (1963) 152.

¹⁰⁴ *Zimányi*: i. m. 54–67.

¹⁰⁵ „Wiebe munkája klasszikussá vált és hosszú évtizedekre rányomta bélyegét az ár- és bértörténeti kutatásokra. A 16–17. század folyamán lejátszódott »árforradalom« okait vizsgálva is lényegében az általa már felvetett magyarázatokat és szempontokat variálták.” u.o. 55.

¹⁰⁶ *Bekker*: in: *Kautz*: A nemzetgazdaságtan ... 584.

¹⁰⁷ *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Budapest, 1976. 11–13.

¹⁰⁸ *Zimányi V.*: uo. 13. Magam is így vélekedtem 2004 előtt: *János Buza*: Geldwertverhältnisse bei der monetären Integration und Desintegration im Geldverkehr Ungarns während der Türkenzeit. in: *Bayern – Ungarn Tausend Jahre. Aufsätze zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Vorträge der Tagung „Bayern und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit“* in Passau 15. bis 18. Oktober 2000. Hrsg. von Herbert W. Wurster – Manfred Treml und Richard Loibl. Passau, 2001. 137.

¹⁰⁹ *Zimányi Vera* már 1972-ben megjelent tanulmányában építhetett a sajtó alatt lévő felvidéki* és soproni** ársorokra: **Štefan Kazimír*: Adalék a XVI. és a XVII. századi árak és bérek fejlődéséhez. *Történelmi Szemle* XIX (1976) 167–210., vö. ***Dányi Dezső – Zimányi Vera*: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. A »Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban« c. tanulmányt *Huszár Lajos* készítette. Budapest, 1989. *Zimányi Vera*: A magyarországi ármozgások helye az európai árfejlődésben. *Történelmi Szemle* XV (1972) 378–412.

¹¹⁰ *Zimányi V.*: Magyarország i. m. 14–70.

szerzős¹¹¹ tananyagunkban. Ha azonban egyetlen tényezőre kellene visszavezetnem a 16–17. századi¹¹² árforradalom okát, akkor a nemesfémek — főként az ezüst — mennyiségének megnövekedése mellett törnék lándzsát. Az elődök és a kortársak egy részéhez hasonlóan mindaddig metallista álláspontomon maradtok, ameddig meg nem nevezik azt az árut, amelyik az áremelkedések hordozójává — ha úgy tetszik exportőrjévé — vált. A papírpénzek és a pénzhelyettesítők tömeges elterjedését megelőzően ugyanis a nemesfémek — illetve a belőlük előállított, változatos formát öltő vert pénzek — voltak azok a mindenütt kelendő áruk, amelyek az ármozgások befolyásolóivá váltak.

*

Tanulmányom végleges megformálását az *Alexander von Humboldt-Stiftung* (Bonn – Bad Godesberg) ösztöndíja segítette, ez alkalommal is köszönet a lehetőségért. A felelősség áthárítása nélkül mondok köszönetet kollégáimnak és barátaimnak könyvészeti segítségükért, tanácsaikért, s a tárgyat érintő beszélgetésekért; Dr. habil. K. Lengyel Zsolt igazgató és Mag. Busa Krisztina (Regensburg); Direktor Dr. Dietrich Klose és Mathias Barth (München); Prof. Dr. Hubert Emmerig (Wien); Prof. Dr. Dietmar Meyer; Prof. Dr. Gebei Sándor; Prof. Dr. Gecsényi Lajos, Pál Lajos felelős szerkesztő. Számos intézmény közül köszönettel emelem ki a következőket: Ungarisches Institut – Regensburg, Staatliche Münzsammlung – München, Bayerische Staatsbibliothek (München), Collegium Hungaricum – Wien, Budapesti Corvinus Egyetem Központi Könyvtára, Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

TRACING THE „PRICE REVOLUTION”

by János Buza
(Summary)

It is a mistaken view widely repeated in the literature of the price revolution that the term itself of „price revolution” was first written down by Georg Wiebe in 1895. In fact, this pair of words was well known in the economic literature considerably earlier.

In his work published in 1854 — in English: *Principles of Political Economy* by William Roscher. *New York, 1878* — Wilhelm Roscher used the term several times and with additions in multiple versions: Preisrevolution = *Price Revolution*; Preisrevolutionen des Altertums = *revolutions in prices in ancient times*; umgekehrte Preisrevolution = *Price Revolution in an opposite direction*; förmliche Preisrevolution = *real Price Revolution*; große Preisrevolution = *great Price Revolution*; later on he also wrote about the great, world historical price revolution of the precious metals, but he never used the term of price revolution exclusively with reference to the increase of

¹¹¹ Buza János: A török kori Magyarország gazdaságtörténete. in: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk.: Honvári János. (Társszerzők: Buza János, Draskóczy István, Honvári János, Kaposi Zoltán, Kövér György) Budapest, 2000. ⁽⁴⁾ 86–87.

¹¹² A kora újkor századok számszerűsítését azért tartom indokoltnak, mert a közelmúlt történeti irodalmában jóval korábbi »árforradalom« is helyet kapott. Szűcs Jenő: A gabona árforradalma a 13. században. *Történelmi Szemle XXVII* (1984) 5–33. Természetesen az 1970-es évek elejének árrobbanása a kora újkor áremelkedésére emlékeztette a közgazdászt. Csikós-Nagy Béla: *Új árforradalom árnyékában*. Budapest, 1978. 239.

prices (he used also for instance Preisveränderungen = *changes in prices*, große Preiserschütterung = *great perturbation in prices*).

The term was consequently adopted by others, among them by Roscher's Hungarian disciple Gy. Kautz, and G. Schmoller (both of them as early as 1860), then by E. Nasse (in 1863) and K. Haebler (in 1888), but the usage did not become general. As far as we know, J. Helferich for instance never used it, and Schmoller also abandoned it after a while.

Yet the spread of the term in public usage is beyond doubt, as is proved by the separate article devoted to it in 1886 by the Brockhaus Conversations-Lexikon; the several editions of Roscher's work cited above, and by the historical synthesis of economic theory (*W. Roscher*:

Geschichte der National-Oekonomie in Deutschland. /A History of Political Economics in Germany/ München, 1874. p. 1085) may have played an important role in this process.

The interest of Wiebe in the history of prices was supported by his professors, K. Lamprecht and especially A. v. Miaskowski. The excellent doctoral dissertation of their disciple was defended in 1894 and published a year later. This first monography of the price revolution was widely acclaimed by the scholarly public, and Naudé encouraged the author to undertake further research, but Dr. Wiebe decided for reasons still unknown to embark on a practical career and became legal consultant for the Chamber of Commerce at Bochum. In 1906 he published a work on the half-century-long history of the Chamber, but no work on economic history written by him is known thereafter.

The details of his biography are not contained in the thick biographical volumes. Georg Wiebe was born on 27 January 1867 in a small town called Morungen in Eastern Prussia (today Morąg in Poland). His father, Leonhard Wiebe was a local tradesman. Wiebe studied at the universities of Breslau (Wrocław, Poland), Tübingen, Berlin and Leipzig; his initial interest in history later turned towards economics. He died as a reservist captain on the Russian front on 30 May 1915.

It was the interwar historiography that elevated Georg Wiebe to the rank of the „father of the price revolution”. Without calling his merits into doubt, it should be stated that the term itself of the price revolution emerged not at the end but around the middle of the 19th century, and its birth can be linked to the historical school of political economics in Germany and its founder, Wilhelm Roscher, who paid a good deal of attention to English and French researches on economic and price history. Although the price revolution became known in Hungary thanks to the translation of Roscher's groundbreaking work in 1872, it remained outside the interests of economic historians until the middle of the 20th century.

The spread of the price revolution as a term known and used worldwide is a process that needs further research.